

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
ИЗВОРИ СРПСКОГ ПРАВА IV

ЗАКОНИК
ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

КЊИГА I

СТРУШКИ И АТОНСКИ РУКОПИС

ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ

ЈЕЗИК АТОНСКОГ ПРЕПИСА

БЕОГРАД

1975

ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ

ЈЕЗИК АТОНСКОГ ПРЕПИСА

Атонски рукопис млађи је од Струшког за неколико деценија. С обзиром на брзе правописне и језичке промене везане управо за ово раздобље, из тог релативно кратког временског размака резултирале су и неке измене — живе иновације на једној страни, извесна вештачка архаизација на другој, као и продори неких правописних обичаја или манира карактеристичних за епоху. Све ово може да се види из даљег, сажетог излагања, које ће бити дато истим редом као и опширно излагање поводом Струшког рукописа.

Г Р А Ф И Ј А

1. Писмо је полууставно, са доста елемената брзописа. Слово *a* има петљу наслоњену отприлике на средину стубића, а стубић варира по дужини, излазећи и изнад и испод реда, при чему има често мало заврнуте крајеве, на маргини понекад и јаче завијен репић (нпр., л. 215^r, р. 2); *iii* троног и једноног надвучено с леве стране или у оба правца изнад реда; тропотезно *ж* образује веома смањен горњи део, а јавља се и брзописно двопотезно *ж* (л. 211^v, последњи р.); *д* са избаченим навише десним краком и са дужим ножицама које се приближавају усусрет, стоји напоредо са тропотезним одн. четворопотезним *д* у ивичним положајима, и у том случају потези излазе далеко на маргину (л. 219^r, последњи р., л. 235^v, последњи р.). Слично је и код доњег маргиналног *џ* у којем се појављује несразмерно дугачак репић (л. 227^v). Исто су тако и нека друга слова, када се налазе на крају реда или на крају стране, снабдевена извијеним и избаченим, понекад укрштеним крацима. — Знаци *џ* и *џ* не разликују се увек довољно, тако да се у неким граничним случајевима у транскрипцији репродукују по већој вероватноћи. Слово *џ* је или ниско — и онда са левом квачицом спуштеном до доње линије — или високо, са таласастом пречком. Слово *џ* често има мали „замах“ с леве горње стране, што га по облику приближава слову *џ* које је овде, у малобројним примерима јављања, нешто издужено и слева надвучено. Уопште су карактеристични мали прелази хоризонталних горњих цртица преко левих вертикалних, нпр. у *ii*, у троногом *iii*, у *г*, *в*. — Понегде је написано и очно *o*.

Сва слова, посматрана заједно, показују већином лаку извијеност својих вертикалних потеза. Слова су збијенија и ужа него у Струшком рукопису.

Јављају се у већем броју и лигатуре, највише у вези с високим једноногим *ii* (*ii*, *ii*^r, *ii*^w, *ii*^v) и са *б* (*pb*). Надредна слова нису честа, а има их са титлама и без титли, као што има и уобичајених скраћења само помоћу титли. Надредно

мн.) 214^г, волнии оубыца 225^г, тызи гѣсаріе 233^г, ты в'си (ном. мн.) 233^в, прѣслоушници царевы 233^в, оу прѣвѣныхъ 240^в.

5. Гласови *h* и *ĥ*: начини представљања су исти као у Струшком рукопису; нешто доследније се пише прејотовани вокал иза велара, али, с друге стране, налазимо и примере писања без прејотације, какве нисмо налазили у Струшком: в'сомъ коукъмъ 211^г, дати коу 219^г, ѡ мѣгахъ 222^г, оу краги 233^г. Друкчији пример за *h*: кои те (ће) стожити 211^г, уколико то не би био занимљив случај бележења изговорног „те“ за 3. л. мн. глагола „хтети“ (уп. старосл. хотѣтъ); за *ĥ*: гражданныи 218^в. — Браћање вокала *e* иза меког *ĥ*: оу тѣгѣни земли 227^г, ѡ тоуѣни земли 229^г.

6. Јојација и њалајализација. Писање групе *jo* постигнуто је на ове начине у речи „својом“: своомъ 213^в, свомъ 227^в, 235^в. Изговор јоте испред вокала бележи се, иначе, слично као у Струшком, али је чешће писање слова *e* у функцији *je*: ересъ 209^в, езыкъ 212^в, сѣдїе 224^г, наездѣ 225^г. Помоћни глагол у 3. л. јд. през. написан на три начина: кои ѡ ѡчинилъ 221^г, кѣди се ѡ прѣставилъ 222^г, што ѡ испасълъ 222^в. — Палатализовање сугласника постиже се овде чешће него у Струшком рукопису стављањем прејотованог вокала, нпр. на нѣи 228^г, землѣ 229^в — у Струшком оба пута са *ѣ*. — Слово *i* веома се проширило у поређењу са Струшким. Примери писања испред разних вокала, у оквиру изговорних група *u + j + вокал*: сложенїа 208^в, прѣнарѡ 220^в, патрїарховъ 226^в; нехотѣнїемъ 209^г, метохїе 212^г, цркви царскїе 213^г, интерлексички да сї ѡ волнь (да си је...) 215^в, чїв 229^в, интерлексички *i* ѡпискоупи 210^г; сѣдїншмъ 218^г, чїи 227^г; печатїшмъ 218^г; велїѡ 215^в, заповѣдїю 209^г, прикїѡ (прѣију) 216^г.

7. Слово *i* у оквиру обележја дугог *u*, како у положајима који су настали стапањем два *u*, тако и ван оваквих положаја: поставнїи и поставлен'нїи (ном. јд.) 211^г, прїнде 217^в, законитїихъ 221^г—221^в, ѡвїнца 223^в; ктѡ самъ полюбїи 215^в, с кїимъ 219^г (вероватно инстр. од „ко“ а не од „који“), кѣда се прїнта 219^г, прїстава 219^в (у овој речи *i* је чак накнадно додато, као исправка). Међутим, све ово што је речено о *i* није спроведено у пуној доследности. У ретким примерима интерконсонантског положаја скоро редовно у страним речима: хрїстїанствѣк 208^в, кїновїахъ 211^г, ктїторъ 211^в — али и: едїно 218^г; у финалном положају изузетно: ѡ скѡвѣжї 224^в, царскї 230^в.

8. Друге фонетске њојаве. Група *вс->св-*: све 215^г, 226^г, 228^г, 231^в, 232^в; свѣхъ 214^г; свакога 226^г, 229^в; промена се јавља спорадично. Једном је нађено *вљ>љ*: да испалїаю 241^г. Стране речи: пѣдѣп'са 212^г (поред: вѣдѣв'са 210^в); оу монастирїихъ 211^г; калогїеромъ 211^в (и другде са *кало-*); нгоуменї 213^в (и другде са *-мен-*); царевѡ полатѡ 226^в; скрѣлата 227^в; поклицарѣхъ 229^г; хрїсовоуль 229^в; хѣсарѣхъ... хѣсара 232^г. — Јављају се грчка слова, непозната Струшком рукопису: анаѡема 210^г, ѡѣдѣр'си 211^в, оу прикїю 240^г (поред: прикїѡ 216^г).

МОРФОЛОГИЈА

9. Именице. Необичан облик за „дому“, „кући“: прїнде с конске домомъ 217^в. У лок. јд. м. и ср. р. нешто је више новог наставка *-у* у поређењу са Струшким рукописом. У ном. мн. именица које значе звање и занимање приметан је продор наставка *-ије*: свѣтителїе 210^г, митрополитїѡ 210^в, калогїерїе 211^в, прѣмїкюрїѡ 232^в,

господарије 233^г, златарије 239^г, гловарје 242^г; с тим у вези и занимљива збирна именица од „њива“: нивѣ (ак.) 240^в. Следећа два једнака примера представљају обличко мешање дат. мн. са лок. мн.: да их не посилаю митрополитѣ поповѣхъ (поповима)... да посилаю калогѣра поповѣхъ (исто) 211^в. Дат. мн. (јер је позната конструкција са дативом уз „судити“): тѣмъзи рѣчѣмъ да се соудѣи 238^в. Инстр. мн.: потъка мегю селимъ 222^г. Лок. мн.: по монастырѣхъ 211^г, оу монастырѣихъ 211^в, по краиштѣхъ 232^г. Пример по всѣхъ инорѣа ихъ 210^г могао би бити схваћен као случај обличког једначења локатива са новим генитивом, али би предуслов за то био губљење *x* у локативу, што се овде највероватније још није дешавало, па ће ово место пре бити писарска омашка (м. по всѣхъ инорѣахъ).

10. Заменице. Ак. јд. ж. р. личне заменице: да ю даю 238^г—238^в. Присвојна заменица: прѣз нихъ землю 217^г (уп. и.: прѣзъ конхъ прѣиде дрѣжавоу 217^г), али већ и ово: по неговѣ сѣмѣти 215^г (Струшки нема ово место), неговоу кѣку... неговоу добитѣхъ 232^г (Струшки оба пута *јегов-*). Нешто је чешћи стари облик кто него у Струшком. Лок. заменице „што“: ни оу чѣсомъ 225^в. Архаизација: тизи доуховници да соу иже соу примили 210^г (Струшки: кон). Показна заменица: дат. мн. ѡнѣмѣзи 228^в. Интересантан је случај: њ неизѣ жѣпѣ 221^в.

11. Придеви. Облици присвојног придева у мн.: дат. градовою царевѣмъ 230^г, инстр. съ властѣи царевѣи 231^г, лок. о книгѣхъ царевѣхъ 225^в. Појачано је чување одн. и иновирање палатализованих велара испред вокала предњег реда: людіѣ властѣлѣци 212^в, оубоѣи 213^г, оу градѣнихъ градахъ 225^г, ѡ людѣхъ властѣлѣцѣхъ 226^в, хрисовѣи царѣци 230^в.

12. Глаголи. Интензивира се враћање на наставак *-и-* у 3. л. јд. и мн. през.: въскоштѣтъ 209^г, оумрѣтъ 215^г, иматъ 215^г, воудѣтъ 222^г; ѡтѣѣкѣтъ 217^г, грѣдѣтъ 220^г, равогаютъ 220^в, кажоутъ 229^г, затираютъ 231^в, посилаютъ 238^в. — Правилан је — према старом језику — двојински наставак у примеру: гдѣ се изнесете двѣ книзѣ 222^в, премда има и примера са *-и-*а у наставку 3. л. двојине. — Атематски глаголи, узимајући уопштено, теже архаичнијим облицима: дасть 220^г, 224^в (*bis*) — у Струшком на сва три места да; нѣсть 221^г — у Струшком нѣ. — У два случаја је запажено чување помоћног глагола у перфекту, у реченицама где је он у Струшком изостављен: и рече да ми ѣсть царѣ 222^г, ... дѣлга за кон ѡ былъ позванъ 224^г. — При употреби префикса *уз-* направљена је правописна диференција између изведенице са значењем футура II и обичног префиксираног глагола: кѡи властѣлины ѡзѣима дѣтѣцѣ... или... не ѡзѣима дѣтѣцѣ 215^г — да ѡзѣимаю свои дохѣдѣкѣ 218^в. — Адвербијална употреба партиципа у старом облику множине мушког рода: да се не жѣне не благословивше се 208^в, ѡр соу знаюкѣ крѣво ѡправили 235^г. Архаични партицип през. пас.: землю незнаюмоу 235^г.

ТВОРБА РЕЧИ

13. Придеви. Злати помѣ 216^г; велѣѣ црѣквоу 215^в, свѣта велинѣ 216^г (в. белешку под текстом у опису Струшког преписа, т. 50).

14. Глаголи. Распрострањеније је него у Струшком препису образовање „давати“: да им се даваа 212^г, да даваютъ сокиѣ 215^г—215^в, да им се продава 218^в, да мѣ дава 220^в, да га прѣдаваю 237^г; исп. и.: да вовваютъ 215^в. 3. л. јд. през. од „по-

виновати се“: да се повинѣ 209^г; од „послати“: да послае 209^г. 3. л. мн. през. од „ковати“: да ковѣ 239^г.

15. *Нейроменљиве речи*. Врло је висок степен доследности у писању шт- (а не шд-) и као предлога и као префикса. Везник „јер“ добива свој савремени облик: вѣ' 237^г.

Л Е К С И К А

16. Неке лексичке појединости морају се навести посебно за Атонски рукопис, како због друкчијег третирања текстуелно истих места, тако и — знатно више — због већег обима овог рукописа.

Именице. Именице са домаћим и познатим коренима: безъ оупрошенимъ 208^в = без питања, самовољно, поданѣмъ 215^г = данак, пѣсостъ 216^в = увреда, друуга 217^г = припадница истог друштвеног слоја, гранъ 225^г = поглавље, део писаног текста², отъвои 225^в = одбијање (да се неко прими), оврѣтѣль 227^г = нађена ствар, коупла 227^в = роба, прѣстанникъ (прѣстонникъ?) 232^в (неко више звање), подъвода 240^г = пратња, землѣне 240^г = ратари, коуплиеница 240^г = купљена земља, сводъ 241^в = изјава, извођење доказа. — У већем броју случајева израз „царство ми“, присутан у Струшком рукопису, овде је замењен са „цар“. — Именице застареле и данас непознате, одн. термини везани за епоху: рѣсникъ 212^г = врачар, вѣховѣство 212^г = враџбина, мађија, сокъ (соку) 215^в = врста данка. — Речи страног порекла: прѣстагъма 214^в = владарска повеља, одлука, прѣмикюрь 232^в = старшина села, капоучъ 239^г = капа.

17. *Придеви*. Појмови „претходни“ и „потоњи“ изражавају се на овај начин: прѣвнихъ правѣвѣр'нихъ 215^г, оу прѣвнихъ царъ 240^в — послѣднихъ [речима да се не верује] 238^в.

18. *Глаголи*. Оудрѣжи се штъ црѣкве 209^г = уклони се, стожити домъ вожи 211^г = подизати, да оуставе законъ 211^в = да установе, да исправи друховно 211^в = да обави (како треба), изимаю 212^г = ваде, уп.: да мѣ се око измѣ 239^г = извади, да се шѣкѣ 212^в = да се осакати, како њѣтъ оуписано 213^г = прописано, да не ѣрѣ ниѣдна властъ калогѣра 213^г = да не дирне у њега, да се накаже 214^г = да се казни, ако си ктѣ самъ полюби 215^в = ако усхтедне, пристане, да мѣ се приповѣда 217^в = да му се саопшти, што њѣтъ штъвѣгъль оу тогази чловѣка 226^в = што је, побегавши, оставио, напустио код тог човека, забавитъ 227^г—227^в = ометати, развалавъ 227^в = растуривши, да шповѣда царъ 230^г, шповѣдали господаремъ 233^г = известити (некога)³, господари се (соу) понеѣддили 233^г = направили се да не знају, ако задеге 239^г = ако насрне, книга разарѣтъ закон'никъ 239^в = крши, нарушава, да шглѣдѣю 241^г = да мотре, надзиравају, прѣклеже 241^в = преноће, што шѣдѣ соудѣ 242^г = што пресуде.

19. *Бројеви*. Без озбира на значење, облик *једин-* јавља се у овом препису чешће него у Струшком, тако да се питање враћа у домен творбе речи: има едѣно

² У старијим речницима даје се друкчије тумачење речи „гранъ“, па самим тим и друкчији превод овог дела текста у примерима.

³ У Струшком, на месту које одговара првом примеру, рекција је акузативна; другог дела текста нема.

село 218^г, оу единой кѣкы 220^у, на единомъ шгншти 220^у—221^г, нивдинь 230^у — у свим овим примерима Струшки има *једн-*.

20. *Прилози*. Оутрѣк 219^у = сутрадан, воломъ 227^у = по својој вољи, намѣромъ 233^у—234^г = случајно, инако (у вези: инако прѣтворили) 238^г = друкчије (тј.: преиначили), шѣзомъ 238^у = обманом, тј. „замком“, на превару. — На местима где Струшки препис има „до где“, овде налазимо савремено *докле*: 219^у, 237^у.

21. *Партикуле*. Нешто је чешћа употреба партикуле *и*: шнои село 225^г, шнаи книга 239^у (у Струшком рукопису на првом месту *зи*, другог нема); такои да моу се тази дрѣжава *ѣзме* 218^г (нема у Струшком) — разликује се од: такози да се каже 231^г—231^у, јер у другом примеру такози значи „исто тако“, док у првом нема те нијансе, а ни сама употреба „тако“ није сасвим оправдана.⁴ Враћање на *јзде*: такожде ико и попь 219^г (Струшки: како и попь, без прве речи), тѣмъжде шѣзомъ 231^у (Струшки нема то место). Две партикуле у једној речи: соудѣ да дрѣжетъ такогѣре книге какове соу дали приставомъ 237^у—238^г. Асимилација партикуле према наставку одговарајуће именице: оу тоизѣ книзѣ 219^г, ѣ тоизѣ жѣпѣ 221^у. Промена *и* > *ы* у партикули: штъ оногѣзы 217^у.

СИНТАКСА

22. Два примера посесивног датива личних заменица, без паралеле у Струшком рукопису: штъ своихъ имъ архіереи 210^у, или мѣ жена или сынъ его 216^г. — Доста честа употреба енклитичког заменичког облика *си* индицира значење „по својој вољи“, „слободно“ и сл.: да си имаю свою вѣштин’ноу землю 214^г, да си е (си је) вольнъ вѣштиникъ да си постави свога калогѣра 215^у, штроке што си кто имаю да ихъ имаю оу вѣштинѣ вѣчноу 216^г, ако дастъ милость царевѣ, да си дрѣжи 222^г, воломъ да си походи 227^у, да си га има како своје 229^г. — Инструментална реѣкѣја: да соу вол’ни ними 215^г, тѣмѣзи црѣквомъ да не има шѣласть 216^г (нема паралела у Струшком). — Синтаксичко мешање падежа: да га дастъ оутрѣк на шѣдѣ 219^у (тј. „на обеду“, Струшки: на шѣдоу, у време ручка); има и други пример мешања, исти као у Струшком. — Понављање датива: таковомоу пишаницѣ да мѣ се око измѣ 239^г. Конструкѣја са два акузатива: шнизи доуховники конхъ нѣсѣ поставили доуховнике 210^у (тј. „за духовнике“; нема паралеле у Струшком). — Попридевлѣвање падежног односа, архаично: по страхѣ царевѣ 239^у. — Враћање генитива у негацију: ако не има винограда 220^у (Струшки: виноградъ), ливадѣ да не пасѣ никто 221^у (Струшки у јд.: ливадоу). Искључивање свих потенцијалних субјеката у негативној реченици („ниједан“): попь кои годѣ никамо да не штъходи 214^у. — Ред речи: што се сѣ шѣратили ... кои се соу шѣратили 209^у (паралеле у Струшком оштећене); да им соу ѣ вѣштинѣ 216^г, кои ѣсть не сѣрѣшили 217^у, даѣ пѣр’ца кои се кѣ за ню прѣти 221^г, ем’ци кои то соу 226^у (без тачних паралела у Струшком). Тежња глагола ка почетку исказа: подѣ велѣш подѣложити црѣвоу 215^у (без паралеле у Струшком). — Перфекат у оквиру погодбених конструкѣја: соудѣ коѣ ѣсть царѣ положили земли соудити ако пишѣ за што любо 233^у (Струшки: соудниѣ коѣ царѣство ми

⁴ У питању је или конструкѣја са двоструким дативом и са грешком у показној заменици, или, можда, реч такои у значењу „одмах“.

положи... соудити ако пишоу за што любо), аште соу сьвршили како пише оу книзѣ 238^г. Претварање релативних реченица у погодбене:⁵ аште кто попасе... 221^в (Струшки: а кто попасе).

ФРАЗЕОЛОГИЈА

23. По пшти 211^в = упутно, законъ... противоу како љсть кои монастирь 211^в = према томе какав је који манастир, при животѣ и по сьмрѣти 213^г = за живота и после смрти, да љсть попь своводьнъ коудѣ мѣ хотѣнїе 214^в = слободан да иде куда хоће, градове да соу на законѣ ѡ всемъ како сѣ были 240^в = нека у свему остану при оном закону при којем су били (уп. разговорно: „на чему смо?“).

⁵ Један такав случај је нотиран у опису Струшког преписа, т. 72, у белешци под текстом.

ASPECT ET LANGUE DU MANUSCRIT DE L'ATHOS

Tout comme le manuscrit de Struga, celui de l'Athos est conservé en U. R. S. S. à Moscou, également à la Bibliothèque V. I. Lénine. Il fait partie d'un code plus grand dont il constitue les trente quatre dernières feuilles. Son texte est ininterrompu. En apparence, il est en bien meilleur état que le manuscrit de Struga. Selon le filigrane, il a été transcrit dans le deuxième quart du XVe siècle. Il ne porte pas d'ornement, pas plus que de données sur le copiste. Il n'a pas été daté et le lieu où il a été transcrit n'est pas noté; mais on peut supposer qu'il a son origine au Mont Athos, peut-être au monastère St. Paul.

Le texte est écrit en lettres semi-nciales avec des éléments de cursive. En comparaison du manuscrit de Struga, celui de l'Athos présente des innovations qui ont trait à l'évolution de la langue vivante de ce temps et aux règles littéraires d'alors qui venaient justement d'entrer en vigueur. Dans ce manuscrit-ci la semi-voyelle se perd plus souvent en position faible, mais on rencontre sa remplaçante *a* en position forte; le groupe *ѣв-* s'introduit et tient lieu de l'ancien *ѣѣ-*; les voyelles yodisées servent encore plus conséquemment à la palatalisation des consonnes précédentes. Des formes plus nouvelles pénètrent dans la déclinaison des substantifs, aux cas du pluriel; le pronom „*Бероѣ*“ fait son apparition. L'archaïsation même de chacun des éléments est un fait inhérent à cette époque: c'est l'apparition plus fréquente des signes d'accentuation, la réapparition de *ѣ* déjà abandonné antérieurement, l'affirmation de *ѣ* et *ѣ* dans les positions étymologiquement correctes, l'écriture plus fréquente de *ѣ*, l'apparition des lettres grecques *ѣ*, *ѣ* et *ѣ*, ainsi que l'usage fréquent de *ѣ*, le retour à la préposition préfixe *ѣѣ* pour *ѣѣ* et à la particule *ѣѣѣ*, le retour aux anciennes formes dans la déclinaison et la conjugaison, par exemple avec la terminaison *-ѣ* à la troisième personne, ainsi que dans les désinences exprimant le duel, le retour aux anciennes formes correctes des verbes athématiques, etc. On remarque dans la syntaxe le maintien plus strict du génitif slave, ce qui, dans ce domaine, est aussi signe d'archaïsation.